

BOĞAZİÇİ ÜNİVERSİTESİ DERGİSİ

Beşeri Bilimler — Humanities

Vol. 7 — 1979

EVLİYÂ ÇELEBİ VE SEYAHATNAMESİ *

Fahîr İz *

ÖZET

17. yüzyılın büyük gezgini ve nesir ustası Evliyâ Çelebi'nin ve 10 ciltlik *Seyahat-nâme'sinin* adına ne yaşadığı çağda ne de daha sonra, Tanzimat'a kadar, Türk kaynaklarında rastlanmaz.

Evliyâ'nın yaşam öyküsü ancak eserinin türlü yerlerindeki veriler birleştirilerek ortaya konmuştur.

Sarayın Kuyumcubaşısının oğlu olan Evliyâ 1640 ile 1675 yılları arasında İmparatorluğun her yanını ve komşu ülkeleri dolaşmış, gördüklerini ve işittiklerini çekici bir üslupla anlatmıştır. XVII. yüzyılın çok değerli bir belgesi olan *Seyahat-nâme'yi* tarihçi Joseph von Hammer geçen yüzyılın başında bilim dünyasına tanıtmış, ondan sonra Türk ve yabancı pek çok bilgin Evliyâ Çelebi araştırmalarına katkıda bulunmuşlardır. Son on yıl içinde bu araştırmalar büyük bir ilerleme kaydetmiştir.

R.F. Kreutel ve Pierre A. MacKay *Seyahat-nâme* yazmalarının en güvenilir nüshasını saptamışlardır. S simgesi ile gösterilen bu nüsha Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat Köşkündedir.

Kreutel'e göre S nüshası Evliyâ Çelebi'nin elyazısı ile yazılmış esas nüshadır. MacKay'a göre Evliyâ bu nüshayı kendi yazmamış, bir yazıcıya dikte etmiştir.

Makalede bu iki bilginin fikirleri tartışılmış ve söz konusu S nüshasının Evliyâ'nın el yazısı olamayacağı gibi son kopya da olmadığı, belki Evliyâ'nın asıl nüshayı hazırlamak için yazdığını son müsvedde olduğu sonucuna varılmıştır.

1. Gezi Edebiyatı ve Evliyâ Çelebi

İslâm dünyasında seyahatname türü, başlangıçta, coğrafya bilimi ile birlikte gelişti. Türk ülkelerinde de dolaşan XIV. yüzyılın Arap gezgini İbn Battûta, bu türün en ünlü örneklerinden birini verdi (bk. Fr. Taeschner, *Djughrâfiyâ*, EI² (1963), 584-86).

a Prof. Dilbilim ve Edebiyat Bölümü, Boğaziçi Üniversitesi.

* Bu makale *Seyahatname'nin* yakında tıpkıbasım olarak Harvard'da çıkacak olan birinci cildinin Giriş bölümü olarak yayımlanacaktır.

Not: Teknik nedenlerle ayın harfi belirtilememiş, uzatma işareti yerine A kullanılmaktadır.

Türk edebiyatında menâzîlnâmeler, Hac yolu kılavuzları, sefaretnameler gibi eserlerde hem seyahatname hem coğrafya unsurları vardır. Mehmed Âşık'ın *Menâzır ül-âvâlim*'i, Pîri Re'îs'in *Kitâb-ı Bahriyye*'si, Kâtib Çelebi'nin *Cihannümâ*'sı için de aynı şey söylenebilir [Aynı yazar, *Die geographische Literatur der Osmanen*, ZDMG, LXXVII (1923), 43-65].

Deniz coğrafyası üzerine *Muhît* adlı bir eseri de bulunan Seydi 'Alî Re'îs'in *Mir'ât ül-Memâlik* adlı küçük kitabı, Türk edebiyatında seyahatname türünün ilk örneği sayılabilir. Yukarıdaki eserlerin hepsi kaynaklarda anılmıştır.

XVII. yüzyılın büyük gezgin ve yazarı, seyahatname türünün eşsiz temsilcisi Evliyâ Çelebi'nin adına ise ne yaşadığı çağda, ne XVIII. yüzyılda, ne de, Tanzimat devrine kadar, son çağlarda, Türk kaynaklarında rastlanmaz (Yalnız Reşat Ekrem Koçu, Mehmed Vâhid'in *Tirendâznâme*'sinde Evliyâ'nın adının usta bir okçu olarak geçtiğini kaydedyor [*İstanbul Ansiklopedisi*, Cilt 10 (1971), 5419]).

Bugün Türk edebiyatının en güzel nesir ürünlerinden ve kültür tarihinin en değerli, en ilginç ve en zengin hazinelerinden biri olduğunda birleştiğimiz, on büyük ciltlik *Seyahatnâme*'den de bu kaynaklarda söz edilmez. Bu suskunluğun nedeni ötedenberi araştırmacılar arasında merak konusu olmuştur. Benim kanıma göre, gerek dili ve üslubu gerek içeriği bakımından eskiler *Seyahatname*'yi bilinen herhangi bir kategoriye sokamadıkları için değerlendirememişlerdir (Aşağıya üslûp bahsine bk.).

2. Evliyâ Çelebi'nin Yaşam Öyküsü

Kaynaklarda anılmayan Evliyâ Çelebi'nin yaşam öyküsü ancak *Seyahatnâme*'nin türlü yerlerindeki veriler birleştirilerek ortaya konmuştur. (Bk. Leman Nusret, *Evliyâ Çelebi'nin hayatı, eserine göre*, İstanbul Üniversitesi Ktp., Tez No. 173/1, 1933, ayrıca bk. Özön, Baysun, Kreutel, Eren, Duda, Bibl. 6, 7, 9, 11, 12).

Evliyâ Çelebi 10 Muharrem 1020/25 Mart 1611'de İstanbul'da, Unkapanı'nda doğdu. Babası Sarayın kuyumcubası Derviş Mehmed Zillî son yıllarında Kanunî'ye, daha sonra II. Selim, III. Murâd, III. Mehmed ve I. Ahmed'e hizmet etmiş, musahipliğe kadar yükselmiş bir kimse idi. Büyükbabası Kara Ahmed, Fetih'ten sonra İstanbul'a gelip yerleşmiş Kütahya kökenli bir aileden geliyordu. Evliyâ'nın annesi, Vezir Melek Ahmed Paşa'nın yakını idi. Ahmed Paşa IV. Murâd'ın kızı Kaya Sultan'la evlenerek Padişaha damat olmuştu.

Evliyâ, mahalle mektebinden sonra Şeyhülislâm Hâmid Efendi medresesinde yedi yıl eğitim gördü. Bir dâr ül-kurrâ'da çalışarak hafız oldu. Ayrıca babasından sanat öğrendi. 1045 Ramazanında, Kadir gecesî (6 Mart 1636), Ayasofya camii'nde, Silâhdar Melek Ahmed Ağa (Paşa) aracılığı ile, IV. Murâd'ın huzuruna kabul edildi. Padişahın buyruğu ile Saray'a alındı. Enderun'da öğrenimine devam etti. Yazı, musiki, mahiv dersleri aldı. Güzel sesli, hoşsohbet, nükteci ve hazırcevap olduğu için Padişah onu bütün musahiplerine tercih ediyordu. Sarayda dört yıl kaldı. Bağdad seferinden önce (1638) çırağ edilerek Sıpaî zümresine katıldı. Kısa bir süre sonra, yaşamı boyunca sürecektel gezilerine başladı. 1640'da Trabzon valisi Ketenci 'Ömer Paşa'nın maiyetinde yola çıkan Evliyâ Anapa'ya, Kırım'a (1641), Azak kalesine kadar giderek İstanbul'a döndü. 1645'de Yûsuf Paşa'nın Girit seferine katıldı. 1646'da Erzurum Beylerbeyi Defterdâr-zâde Mehmed Paşa'nın maiyetinde Erzurum'a gitti. Oradan Tiflis ve Bakû'ya uzandı. Erzurum dönüşü türlü Celâli ayaklanmalarına tanık olduktan sonra İstanbul'a geldi. Bu sırada baba-

sını kaybetti (1648). Aynı yıl, Şam Beylerbeyi Mürteza Paşa'nın maiyetinde Şam'a gitti. Suriye ve Filistin'de dolaştı. Paşa Sivas'a atanınca görevle Orta ve Doğu Anadolu'yu gezdi. 1650 Temmuzunda İstanbul'a döndü. Bu sırada Melek Ahmed Paşa sadrazam oldu. Evliyâ, Paşa'nın sarayında görevlendirildi. Ahmed Paşa'nın bir yıl süren sadaretinde Evliya hükümet düzeninin işleyişini içinden gördü ve tasvir etti. Mali bunalımla başa çıkamayan Ahmed Paşa sadarettten azledilerek Özi beylerbeyliğine atandı. Evliyâ onun maiyetinde ve emrinde Rumeli'nin bir çok bölgelerinde dolaştı. Rusçuk, Silistre ve Sofya'yı gezdi. 1653'de İstanbul'a dönen Evliyâ orada iki yıl dinlendi. 1955'de Van Beylerbeyiliğine atanan Melek Ahmed Paşa'ya katılarak Doğu Anadolu'yu baştan başa dolaştı. Görevle İran'a ve Bağdad'a kadar uzandı. Melek Ahmed Paşa'nın görevi Van'dan Özi'ye çevrilince, Evliyâ da önce onunla Silistre'ye gitti, daha sonra, 1657'de Racoczi'ye karşı açılan sefere katıldı. Bu arada Kırım Hanı IV. Mehmed Giray'ın maiyetine girerek Özi'ye saldıran Kazaklara karşı açılan savaşa katıldı. Sonra tekrar Özi'ye, Melek Ahmed Paşa'nın yanına giderek 1657 yılı başında İstanbul'a döndü. Evliyâ bu arada Bursa, Çanakkale ve Gelibolu'ya gidip geldi. 1659'da Voyvoda Stefanitz'a'yı Boğdan'a götüren kafileye katıldı. Yolda türlü savaşlardan sonra 1660'da Edirne'de Köse Ali Paşa maiyetine girerek Varad seferinde bulundu. Bu arada Melek Ahmed Paşa Bosna Beylerbeyiliğine atanmıştı. Evliyâ Bosna ve yöresini baştanbaşa gezip dolaştı. Rumeli eyaletine nakledilen Paşa ile Sofya'ya gitti. Rumeli'de dolaşırken 1661'de, Temişvar'da Erdel seferine giden Köse Ali Paşa ordusuna katıldı. Savaştan sonra 1662'de Erdel - Belgrad - Arnavutluk üzerinden İstanbul'a döndü. 1663 Martında Fâzıl Ahmed Paşa'nın Avusturya seferine katıldı. Bu sefer, özellikle Raab savaşı, seyahatname'de bütün ayrıntılarıyla anlatılmıştır. Evliyâ Eğri (Erlau) ve Budin'i ve Macaristan'ın bir çok yerlerini dolaştı. Peşte'de, Vaşvar antlaşmasından sonra Viyana'ya elçi olarak gönderilen Kara Mehmed Paşa heyetine katıldı (1665). Viyana izlenimlerini ayrıntıları ile anlattı. Evliyâ'nın Viyana gezisi üzerine anlattıkları son zamanlara kadar şüphe ile karşılanmışsa da yeni araştırmalar bunların doğruluğunu kanıtlamıştır. Ancak bu Avrupa yolculuğunun Danimarka, Hollanda ve İspanya'ya kadar uzanan bölümünün, tasvirlerdeki kısalık ve gerçeğe uymazlık nedeniyle, hayâl ürünü olması hatıra gelir. Evliyâ Çelebi 1665'de yeniden görevli olarak Macaristan'da dolaştı. Oradan, Erdel - Eflak - Boğdan üzerinden Kırım'a geçti. IV. Mehmed Giray ile Rus Kazakları arasında geçen bir savaşta bulundu. Kırım'dan Kafkasya'ya geçti. Hazer kıyılarını ve Volga boy-larını dolaştı. Azak Kalesi - Kefe - Bahçesaray yolu ile, 1668 Mayısında İstanbul'a döndü. Aynı yıl Edirne - Gümülcine - Selânik üzerinden Tesalya, Yunanistan ve Mora'ya gitti. Oradan Girit'e geçerek Kandiyе fethinde bulundu. 1670 Nisanında Girit'den tekrar Yunanistan'a döndü. Arnavutluk'ta ve Adriyatik kıyılarında dolaştı. 1671 yılı başında İstanbul'a döndü.

Evliyâ Çelebi son büyük gezisine, Sâ'îlî Çelebi adlı bir arkadaşıyla ve Hac niyeti ile başladı. 1671 Mayısında İstanbul'dan ayrılıp Güney Anadolu üzerinden Adana, Maraş, Ayıntab ve Kilis'e uğrayarak Şam'a gitti. Şam Beylerbeyi Sarı Hüseyin Paşa ile birlikte, büyük bir hacı kafilisine katıldı. Mekke'ye gitti. Hacı olduktan sonra, memleketlerine dönen Mısır hacıları ile birlikte Kahire'ye gitti. Mısır'ı karadan ve Nil üzerinden, baştanbaşa dolaştıktan sonra Sudan'a ve Habeş eyaletine kadar uzandı. Gezisini bitirdikten sonra Mısır'da sekiz-on yıl kaldığı anlaşılan Evliyâ'nın nerede, hangi tarihte öldüğü ve nereye gömüldüğü kesinlikle saptanamıyor. Kımi ipuçlarına dayanarak 1684-85 yıllarına kadar yaşamış olabileceği tahmin ediliyor (bk. Bibl. 10).

3. Seyahatnâme'nin İçeriği

Evliyâ Çelebi yaptığı yolculukları **Seyâhatnâme**'sinde oldukça düzenli bir biçimde anlatmıştır. Yine de metinde bir çok yinelenmeler ve karışıklıklar vardır. On cildin içindekiler kabataslak aşağıdaki biçimde özetlenebilir :

Cilt I İstanbul ve yöresi.

Cilt II Bursa ve yöresi, Karadeniz kıyıları, Trabzon, Abaza ülkesi, Gürcistan, Girit, Erzurum, Kars, Azerbaycan, Ankara, vb.

Cilt III Üsküdar'dan Konya - Antakya üzerinden Şam, Suriye, Filistin, Akkâ, Urfa, Doğu Anadolu; Rumeli, özellikle Edirne, vb.

Cilt IV Diyarbakır, Bitlis, Van ve yöresi; elçilikle İran'a seyahat, Rumiye, Tebriz, İsfahan, Musul, Bağdad, Hemedan, vb.

Cilt V Doğu Anadolu, Tokat ve yöresi, İstanbul'dan Özi kalesine; Varna, İsmail, Akkerman, Bender, Hotin, Babadağı, Sillistre; Celâli Abaza Kara Hasan Paşa'nın ayaklanması ve sonu; Trakya, Çanakkale ve yöresi, Boğdan, Eflâk, Belgrad, Macaristan, Bosna, Dalmaçya.

Cilt VI Erdel, Macaristan, Arnavutluk, Rumeli.

Cilt VII Macaristan, Avusturya, Kara Mehmed Paşa'nın elçilik heyeti ile Viyana'ya; Uyvar, Estergon, Temeşvar, Erdel, Eflâk, Boğdan, Kırım, Kafkasya, Dağıstan, Azak.

Cilt VIII Azak'tan Kırım'a; Kefe, Bahçesaray, Kılburun, Akkerman, İsmail, Babadağı, Hasköy Edirne üzerinden İstanbul'a dönüş; Girit seferine katılmak üzere Edirne, Dimetoka, Gümölcine, Drama, Selânik üzerinden bütün Yunanistan ve Mora'yı dolaşarak Hanya'ya gidiş; Kandiye'nin kuşatılması ve fethi; Arnavutluk : Yanya, Tepedelen, Avlonya, Draç, İlbasan, Ohri, Resne, vb.; Manastır, İştîp, Tikveş, Cısr-i Mustafa Paşa Edirne yoluyla İstanbul'a dönüş.

Cilt IX İstanbul'dan Hac niyetiyle hareket; Bursa, Kütahya, Afyon, Manisa, İzmir, Aydın yoluyla ve Doğu Akdeniz kasabalarını izleyerek, Halep, Trablus Şam, Kudüs üzerinden Şam'a, oradan da Hacı kafilesiyle Mekke'ye; Mekke'den Medine ve Süveyş'e.

Cilt X Mısır, Kahire şehri, Yukarı Mısır, Sudan ve Habeş.

Seyâhatnâme'nin on büyük cildini kapsayan bilgilerin hepsinin Evliyâ Çelebi'nin uzun yolculukları sırasındaki gözlemlerinin ve topladığı bilgilerin ürünü olmadığı bütün araştırmacılarca kabul edilir. Eserin içeriğini bu bakımdan şöyle sıralayabiliriz :

1. Evliya'nın kendi görüp işittikleri, gözlemleriyle saptadıkları.
2. Görgü tanıklarından dinleyip aktardıkları.
3. Mizacının etkisi altında, hayal gücü ile abarttıkları.
4. Halk arasında inanılan ve anlatılan olağanüstü olaylar : kerametler, büyüler, doğaüstü yaratıklar, vb.
5. Başka yazarlardan biraz değiştirerek ya da kısaltarak, kimi zaman da olduğu gibi, çokluk benimsiyerek aktardıkları.

Seyahatnâme metni ile haşır neşir olan ve Evliya'nın dünyasına iyice girebilen bir okur, bu öğeleri az çok birbirinden ayırabilir. Ayrıca **Seyahatnâme**'nin değindiği türlü konular üzerinde yapılan yüzlerce monografik araştırma da bu sorunu aydınlatmağa yardım eder. Evliya'nın gezip gördüğü yerler, binalar, anıtlar, görüştüğü insanlar, gözlediği âdetler, inanışlar, kıyafetler, lehçeler, vb. hakkında verdiği ayrıntılı bilgiler üzerindeki bu araştırmalar, yazarın gözlem gücünü ve modern bilim için kaynak değerini kanıtlar.

Evliya'nın mizacında, gördüklerini, işittiklerini abartma, süsleme eğilimi görülür. Türk halk tiyatrosu (**Ortaoyunu**, **Meddah**, **Karagöz**) geleneğine bağlayabileceğimiz kişiliğinde, okurları ve dinleyicileri güldürmek, eğlendirmek arzusu da belirgindir. Konuşkan, tatlı dilli, nükteli, hazırcevap kişiliğineengin hayal gücü, geniş bilgisi, görüşü ve hayat tecrübesi de eklenince, onun her mecliste nasıl aranılır bir kişi olduğunu kolaylıkla anlayabiliriz. Bu yüzden IV. Murat gibi herkesin yüreğine korku salan, sert, öfkeli ve dengesiz mizaçlı bir padişah onu "en sevgili musahibi" saymış ve sıkıntılı zamanlarında yanında yalnız onu istemiştir (**Seyahatnâme**, I, 71a).

Yukarıda belirtildiği gibi, kimi zaman Evliya'nın ölçüyü kaçıracak çağının inanışlarını yansıttığı ve bir takım olağanüstü olaylar anlattığı da olur. **Seyahatname**'deki keramet, sihirbazlık, büyücülük, kayıptan haber, doğaüstü yaratıklar vb. üzerine anlatılan öyküler bunlardandır. Bu zaafı Evliya'nın aleyhine işlemiş, uzun süre hiçbir yazdığının ciddiye alınmamasına yol açmıştır. **Seyahatname**'nin bütünü basılmadan bir süre önce, birinci ciltteki cami tasvirleri yanısıra özellikle bu tür olağanüstü öyküleri toplayan bir seçmeler kitabı (**Müntahabât-ı Evliyâ Çelebi**, İstanbul, 1256/1840, vb.; Bulak, 1264/1848) bu kötü şöhretin yayılmasında önemli bir etken olmuştur. Eserin ilk sekiz cildi basıldıktan sonra bile, birçok kimse, bu arada kimi bilginler (Bk. Baysun, Bibl. 7,409-410, Bombacı, Bibl. 13, 400) Evliya'nın hiçbir anlattığına inanmamışlar, hatta birçok yolculuklarını bile şüphe ile karşılamışlardır. Bu arada, son zamanlara kadar, onun Kara Mehmed Paşa'nın elçilik heyetiyle Viyana'ya gittiğini anlatan bölüm Evliya'nın hayali yolculuklarından biri sayılıyordu (Bk. Kreutel, Bibl. 9, 26 ve Baysun, Bibl. 10, 260-61). Oysa yeni araştırmalar bu yolculuğun gerçek olduğunu kanıtlamıştır (Bk. Karl Teply, Bibl. 16, 127). Bilindiği gibi, Evliya Çelebi'yi bilim dünyasına tanıtan tarihçi Joseph von Hammer, daha geçen yüzyılın ilk yarısında **Seyahatnâme**'yi XVII. yüzyılın ana kaynakları arasında göstermiş ve G O R için ondan çok yararlanmıştı (Bibl. 1,455-70; 2., Cilt I, XII; 3, Cilt V, 6, Cilt VI, 149). Türkiye'de ise, 1880'lerden başlayarak Ahmed Vefik Paşa, Ahmed Midhat, Şemseddin Sami, Necip Asım, vb. gibi yazar ve bilginler bu eser üzerine dikkati çektiler (Bk. **Seyahatnâme**, Ahmed Cevdet-Necip Asım basımı, Cilt I (1314/1898), Mukaddime ve mektuplar; ayrıca Özön, Bibl. 6, Önsöz). Daha sonraları, M. Fuad Köprülü, birçok yazılarındaki değerleri dışında, bir makalesinde, **Seyahatname**'nin tarihsel kaynak olarak önemini belirttiği gibi, eserde, belirli bir konuda hayal ya da masal ile gerçeğin nasıl ayırdedilebileceğini örneklerle gösterdi (**Mısır'da Bektaşilik**, *Türkiyat Mecmuası* VI (1940), 23-26). Evliya Çelebi üzerinde ayrıntılı ve çığır açıcı bir araştırma yapmış olan Cavid Baysun, *İslam Ansiklopedisi*'ndeki önemli makalesinde (Bibl. 7,400-412) **Seyahatname**'nin içeriği ve değeri konusunu birçok açıdan ele aldı. Bu yazılardaki verileri burada yinelemek gerekmez. Ancak kısaca diyebiliriz ki gezginimizin gidip görmüş gibi anlattıklarını her zaman bir eleştiriden geçirerek başka kaynaklarla karşılaştırmak gerekir. Genellikle yolculuklarında konaklar arasındaki uzaklıklar ve uğradığı köyler üzerindeki ayrıntılı bilgiler kendi gözlemlerini, kabataslak ve kısa tasvirler ise başka kaynaklardan aktardığı ya da tahmin ettiği bilgi-

leri gösterir. Evliyâ Çelebi kitabını hazırlarken, adını versin vermesin, birçok coğrafi, tarihsel ve biyografik kaynaklardan yararlanmış. Ayrıca belli başlı menâkıpnameleri ve divanları el altında bulundurduğu anlaşıyor. Doğrudan doğruya yararlandığı kaynakların başında 'Âşık Mehmed'in **Menâzır ül-'Avâlim**'i ile Piri Re'is'in **Kitâb-ı Bahriyye'si** gelir (Bk. Taeschner, **Djughrâfiyâ**, a.g.e., 588-89, ayrıca Adnan Adıvar, **Osmanlı Türklerinde** lim, İstanbul, 1942, indeks). **Seyahatnâme**'nin birinci cildinin kaynakları başlı başına bir araştırmaya konu olmuştur (M. Eren, *Bibl.* 11, 30-129). Bu araştırmada saptandığı gibi Evliyâ Çelebi, şimdilik bilmediğimiz birçok tarih, coğrafya, vb. eserleri dışında Ahmedî'nin **İskendernâme'si**, **Taberî Tarihi** ve **Zeyli**, 'Ayn 'Alî'nin **Tevârih-i 'Alî Osmân**', Mustafâ 'Alî'nin **Kühn ül-Ahbâr**'ı Seyyid Muhammed'in **Fütüvvetnâme-i Muhammedi'si**, Nev'izâde Atâî'nin **Şekalk Zeyli**, İbrâhîm Peçevî (Peçuylu)'nin **Târih-i Sâî'nin Tezkiret ül-Bünyân**'ı, vb. ve verdiği manzum tarihler için türlü divanlardan, özellikle Cevrî (ö. 1655) divanından yararlanmış, bütün kaynaklardaki bilgileri, arasıra yazar adı vermekle birlikte, çokluk kendi gözlemleri gibi göstermiştir.

4. Seyahatnâmenin yazma nüshaları

Seyahatnâme yazmaları üzerindeki bilgimize önemli katkılarda bulunanlar arasında Kilisli Rifat (*Bibl.* 4, Mukaddime), Fr. Taeschner (*Bibl.* 5, 299-310), Cavid Baysun (*Bibl.* 7, 408-412) ve M. Eren'î (*Bibl.* 11, 26-29) anmak gerekir. Ancak bu konuda yeni ufuklar açan araştırmalar, son yıllarda, R.F. Kreutel (*Bibl.* 14, 269-79) ile Pierre A. MacKay (*Bibl.* 15, 278-98) tarafından yapılmış ve **Seyahatnâme**'nin esas nüshası (*archetype*) saptanmıştır. Bu son iki makaladaki ayrıntıları yinelemek için burada sadece yazmaların en önemlilerine değinilecektir. Kullanılan işaretler Kilisli Rifat'ın 7. ve 8. ciltlerin basımında kullandığı ve MacKay'ın araştırmalarında genişleterek izlediği işaretlerdir.

İlk sekiz cildi bilinen esas yazma (S) Topkapı Sarayı Kütüphanesindedir.

- S — Bağdat 304 (1 ve 2)
- Bağdat 305 (3 ve 4)
- Bağdat 307 (5)
- Revan 1457 (6)
- Bağdat 308 (7 ve 8)

P — Pertev Paşa 458-462 (Tam takım)

Q — Beşir Ağa 448-452 (Tam takım)

T — İÜTY 5939 ve Bağdat 300-303 (Tam takım)

Ayrıca esas nüsha (S) de eksik olan 9. cilt için Bağdat 306 ve 10. cilt için de İÜTY 5973'den yararlanılabilir. İstanbul ve yurtdışı kütüphanelerinde **Seyahatname**'nin ayrı ciltleri vardır (*Bibl.* 5, 299-310). Manisa İl Kütüphanesinde de bir **Seyahatname** nüshası bulunmuştur (Bk. M.N. Özön, **Gördüklerim, Evliya Çelebi Seyahatnamesinden Seçmeler I**, İstanbul, 1976, açıklama arka kapaktır).

Seyahatnâme'nin ilk altı cildinin basımı, bilindiği gibi, sadece bir tek yazmaya, Pertev Paşa (P) nüshasına dayanır. O tarihte, arandığı halde, başka bir yazma elde edilememiştir. Kilisli Rifat'ın hazırladığı 7.-8. ciltler ise Beşir Ağa (Q) nüshası esas alınıp, türlü yazmalar karşılaştırılarak, bir çeşit eleştirmeli basım biçiminde yayınlanmıştır. Ne var ki gerek Kilisli Rifat gerek daha sonraki araştırmacılar (bu arada M.

Eren) S nüshasını "kusurlu, okunaksız ve güvenilmez" bulmuşlardır. Oysa R.F. Kreutel ile Pierre A. MacKay'ın araştırmaları, eldeki yazmaların en eskisi olan bu nüshanın aynı zamanda en sağlam ve güvenilir yazma olduğunu ortaya çıkarmıştır. Richard Kreutel ayrıca bu nüshanın müellif hattı olduğunu kesinlikle öne sürmüş ve başlıca kanıt olarak Evliya Çelebi'nin üç ayrı yerde rastlanan duvar yazılarındaki hat özelliklerinin S yazmasındakilere benzerliğini göstermiştir (bk. Bibl. 14, 270-73). Kreutel bu nüshada sık sık rastlanan imlâ yanlışlarını da eski metinler için olağan saymış, örnek olarak da Kâtib Çelebi'nin bir elyazması müsveddesindeki yanlışlara işaret etmiştir.

İleri sürülen bu görüşlerin, S'nin müellif hattı olduğunu kanıtlamak için yetersiz olduğunu sanıyorum. İlk önce, duvar yazılarındaki örnekler sadece sekiz-on sözcüğe dayanıyor (esaslı ductus farkı dolayısıyla ta'lik yazıyı hesaba katamayız). Kaldı ki duvara ve kâğıda yazılan yazılar arasında, teknik farklar yüzünden, karşılaştırma yapmak kesin sonuç veremez. Öte yandan, S nüshasında yazıcının bütün kitapta hâkim bir özelliği olarak göze çarpan ri harfinin düz bir çizgi gibi (/) yazılması, duvar yazılarında görülüyor.

İmlâ yanlışları sorunu daha da önemlidir. Bu bakımdan düzenli bir medrese tahsili görmemiş ve kendi kendini yetiştirmiş olan Kâtib Çelebi'yi ideal bir örnek olarak alamayız. Kaldı ki Kâtib Çelebi'de imlâ yanlışları nadirdir. Bilindiği gibi Osmanlı devrinde (medrese ya da Saray mektebinde) klasik bir eğitimden geçmiş bir kimse için Arapça ve Farsça kelimelerin doğru (asıllarındaki gibi) yazılması esastır. "Fusaha" galatı meşhurları bile kabul etmezlerdi. Yine bilindiği gibi, imlâ Osmanlı Türklerinde yirminci yüzyıl başlarına kadar, sağlam tahsilin esası sayılmıştır (Osmanlı devrinde memuriyet yarışmalarında çok kere güç bir metinden yazdırılan bir sahife imlâ ile yetinilirdi).

"Bütün hattatlar cahildir" özdeyişine karşın, yazıcıların imlâ yanlışları hiçbir zaman hoş görülmemiştir. İmlâ yanlışları yalnız yarı eğitilmiş yazıcıların büyük okur yığınları için yazdıkları halk kitaplarında hoş görülür ve "olağan" karşılanırdı. Medrese ya da saray eğitiminden geçmiş kimseler için bu yanlışlar hoşgörü ile karşılanmazdı. Bu bakımdan Evliya Çelebi gibi yedi yıl medresede, yıllarca da sarayda en iyi öğretmenlerden ders görmüş birinin S nüshasında gördüğümüz yanlışları yapabileceğini kabul etmek güçtür. Birinci cildi (Bağdad 304) bu açıdan incelediğimizde, buradaki imlâ yanlışları, hi خ li sözcüklerde çok yerde bu harfin noktasız olarak حین حراب حاقان ve şeddelli harflerin çift harfle متسلى ظلى yazılmaları dışında, şu kategorilere ayrılabilir:

1. Gereksiz ünlü eklenmesi :

و سبب نفس ولوله صدّد حرکات جریان طرف محرم
طرف محرم yerine هبه تربه برج اسلوب مؤدّه حیدر کل
حایدار کول سبب نفدس ولوله صدّد حرکات جریان
هیبه تربه برج اوسلوب مؤدّه

2. zel ذ yerine ze ز yazılması :

ارزن yerine اذن بزل yerine بذل بالزات yerine بالذات
مذكور yerine مذكور تزكيره جي yerine تذکرہ جي

3. Te ت yerine ti ط yazılması : اختلاط yerine اختلاط (29a, 27)

4. Elif ا yerine ayin ع yazılması : عشقيا yerine اشقيا (63, 35 v.ç.y.)

5. Ayin ع yerine elif ا yazılması : ايال yerine عيال (40b, 18 ve ç.y.)

6. Ha ح yerine he ه yazılması : ازدهام yerine ازدهام (129b, 29)

هما yerine حما (120a, 8)

7. Ze ز dad ض ve zi ظ karışması : يقضه yerine يقظه (6b, 31)

حضض yerine حظ مضنه yerine مظنه (113b, 22)

اغزاز yerine اغاض مضفر yerine مظفر (70b, 13)

حاضر yerine حاطر (70a, 17 ve türlü yerlerde)

8. Se ث sin س ve sad ص karışımı : اسبات yerine اثبات (66b, 28)

بحس yerine بحث اسناسنده yerine اثناسنده (100b, 2)

مصافه yerine مسافه (146b, 33)

Seyahatnâme'nin eldeki yazmalarının durumunu ve aralarındaki ilişkileri, bütün teknik ayrıntıları ile, incelemiş ve şimdi bulundukları kütüphanelere nerelerden ne zaman gelmiş olduklarını bir dereceye kadar saptamış olan Pierre A. MacKay'ın vardığı sonuca göre, S yazması yaklaşık olarak 1685'de Mısır'da tamamlanmıştır. Kitap meraklısı Beşir Ağa'nın bu nüshayı 1715 sularında Mısır'da görmüş olması olasıdır. 1742-43'de İstanbul'a getirilen S nüshası Dâr üs-Sâ'ade Ağası Hacı Beşir Ağa (ö. 1746)'nın emriyle birkaç takım halinde yazdırılmıştır. Bu takımlardan iki tanesi: Pertev Paşa (P) ve Beşir Ağa (Q) nüshaları bugüne kalmıştır. Yazıcılar P ve Q nüshalarında, biçim bakımından, esas nüshayı aynen izlemişler, sahife ve satır sayısını da korumağa çalışmışlardır. Ancak esas nüshadaki çıkmaları asıl metne soktukları için, bu, kimi zaman sintaks karışıklığına ve sahife sayılarının değişmesine yol açmıştır.

S nüshasının takımı 1743-45'lerde Beşir Ağa'nın elinden çıkmış ve dağılmıştır. Beşir Ağa yazdırılan takımlardan birini kendi kütüphanesi için almıştır. 1770'lerde, III. Mustafa ve I. Abdülhamid devirlerinde, S nüshasının birçok ciltleri Topkapı Sarayı Kütüphanesinde bir araya getirilmiştir. Çok sonra ele geçen 6. cilt de bunlara eklenmiştir.

Evliya Çelebi'nin Seyahatnâme'yi, ömrünün son yıllarında, Mısır'da yazdığı, birçok araştırmacılarca tahmin ediliyordu. MacKay, dış kanıtlara dayanarak, bu hususu, yukarıda özetlendiği biçimde saptamıştır (Bibl. 15, 278-97), S nüshasında bulunan iç ka-

nıtlar da bu görüşü pekiştirir. Bu yazmanın birinci cildinin birçok yerinde *Seyahatnâme*'nin, yolculuklar sona erdikten sonra Mısır'da yazıldığını gösteren ipuçları vardır. Örneğin Evliyâ, berber esnafından söz ederken, Mısır'da, Sudan'da, Habeşistan'da insanların çoğunun kıvrıkcık saçlı olduklarını gördüğünü yazıyor (197b). Bunlar gezginimizin son yıllarında yaptığı yolculukların izlenimleridir ve onuncu cildin konusudur. Aynı şekilde, Meczup Ahmed Dede'den söz ederken "Habeş ve Sudan ve Asvan diyarları seyahatine düşeli divaneden haberimiz yoktur" diyor (115a). S'deki başka kayıtlar da elimizdeki bu nüshadan önce başka bir müsvedde ya da müsveddelerin var olduğunu kanıtlamaktadır. Örneğin, "Esnaf-ı tavukçıyan" bahsinde: "Üçüncü cilt kitabımızda Mısır evsafında mufassal tahrir olunmuştur ki ana nazar oluna (191a, 25) ve (bir veli hakkında) "Hakir astanesinin atebesi ve sengi mezarı tarihleriyle mazbutumuz olduğu cild-i sanide masturdur" (210b). Evliyâ Çelebi'nin S nüshasına esas olan nüshayı da bir müsvedde saydığı ve gereken düzeltme ve eklemelerden sonra temize çekmek niyetinde olduğu şu cümlelerden açıkça görülüyor: (İstanbul'da mevcut bina ve anıtlardan söz ederken) "amma hakir kesret-i kitabetten kaçup bu güne müfid muhtasar tahrir ettük. Zira bu kârhane imaretler cümle ahali-i İslambol'a malûmdur. İnşaaallah bu müsevvedatumuz tashihe geçdükde her kârhane ve hayratları mahalliyle tahrir ederüz" 153a, 16-18).

5. Çıkmlar sorunu

S nüshasının pek çok sahifesinde çıkma (derkenar) lar var. Bu çıkmların yazıcısı ve niteliği araştırmacıları çok uğraştırmıştır. Yazmalar sorununa önemli katkılarda bulunmuş olan iki bilgenden, S nüshasını müellif hattı sayan Kreutel çıkmları da Evliya Çelebi'nin düzeltmeleri ya da eklemeleri olarak kabul ediyor (Bibl. 14, 275). MacKay ise, metni, Evliya Çelebi'nin gözetiminde ve onun notlarından bir yazıcının pek acele bir şekilde yazdığını, çıkmların çoğunun da Evliya'nın kendi el yazısı ile yaptığı düzeltmeler olacağını ileri sürüyor. Çünkü "S'de açıkça iki ayrı el yazısı seçiliyor" diyor (Bibl. 15, 292).

Benim kanıma göre MacKay birinci noktada haklıdır. Yukarıda açıklandığı gibi S'yi müellif hattı olarak kabul etmek için ileri sürülen kanıtlar yetersizdir. Öte yandan MacKay'ın ikinci nokta üzerinde, yani, çıkmları asıl yazıcıdan başka birinin yazmış olacağı fikrine katılamıyorum. Çünkü metin bu bakımdan incelenince birinci ciltteki çıkmların yazı ve imlâsının metindekilerle aynı olduğu görülür. Yazının bütün özellikleri, hele bence en karakteristik olan çizgi biçimindeki rırlar (/) hem metinde hem çıkmalarda aynıdır. Metindeki tipik imlâ yanlışları çıkmalarda da aynen görülmektedir. Örneğin: **اذن** yerine **اذن** (174b) ve (154b), **لذین** yerine **لذین** (159b),

بورسلج yerine **بورسلج** (159b), **ذکر** yerine **ذکر** (207a) vb. Bütün birinci ciltte, yüzlerce çıkma arasında sadece üç yerde, başka bir yazıcının eliyle yapıldığı açıkça görülen düzeltmelere ya da eklemelere rastlanıyor (135b/18-21. satırlar hisasında, 19a ve 70b). Üçüncü örnek çok ilginçtir. Metinde halk kitaplarındaki mühmel imlâ ile yazılan "Bir arka kaşağısı", çıkmada klasik imlâyâ göre düzeltilmiştir.

Kimi çıkmalarda yazının farklı gibi görünmesi daha ince yontulmuş bir kâmiş ka lemle yazılmış olmasındandır (örneğin: 161b, üstteki çıkma). Bu durum asıl metin için de geçerlidir (örneğin: 140b, sondan on satır).

Çıkmların niteliğine gelince, birinci cilt incelendiğinde bunlar şu kümelere ayrılabilir:

1. Metinde unutulmuş fasıl başlıkları : Menakıb-ı Yavedud Sultan (30a), Sabavet-i Fakir (107b), Menakıb-ı Pir Merkez Efendi (110b) ve türlü yerde.

2. Metinde tamamı atlanıp çıkmada verilen fasıllar : Esnaf-ı zenberekciyan ve sabancıyan (189b), Esnaf-ı dülbendciyan ve yağlıkciyan (192b) ve türlü yerde.

3. Metinde atlanan cümle parçaları (ki bunlar metindeki cümlelerin içine oturtulmadıkça anlam çıkmıyor ya da eksik kalıyor. İlginç örnekler için bk. 132a.

4. Düzeltmeler ve eklemeler.

5. Küçük notlar. Örneğin metinde ayrıntıları verilen bir yapı için çıkmada : "Mimar Sinan binasıdır" kaydı gibi.

Çıkmalarda kimi zaman metin dışında da önemli bilgiye rastlanır. Örneğin Evliya'nın **Şakanâme** adlı bir eseri daha olduğunu da bir çıkmadan öğreniyoruz (Galata'da Papas Divane'den bahsederken) : "Her gün âdem evza'(ü) etvarından ve reftar(ü) güftarından hazzedüp hayran kalurdu. Ceml'-i âyan(ü) kibarun mâlumu bir divane idi", çıkmada : "**Şakaname**'müzde taklidi mufassal tahrir olunmuştur" (114b).

6. Açık bırakılan yerler sorunu :

Seyahatnâme yazmalarında hemen her sahfede açık bırakılan bir kelimelik, birkaç kelimelik, bir satırlık yerlere rastlanır. Kimi zaman bu boşluk birkaç satırlık ya da yarım sahifelik olabilir. Bu durumu açıklamak için araştırmacılarca birçok fikirler ileri sürülmüştür. Genellikle kabul edilen görüş, metnin çok sür'atle yazıldığı ve birçok yerin sonradan notlardan ya da başka eserlerden tamamlanmak üzere, açık bırakıldığıdır.

Açık bırakılan yerleri şu kümelere ayırabiliriz :

1. Özel adlar : kişi, yer, bina adları (cami, medrese, tekke, hamam, vb.).
2. Sayılar : tarih (yıl, ay, gün) mesafe, ölçü, miktar vb. ile ilgili sayılar.
3. Manzum tarih beyit, mısra ya da kelimeleri.
4. Bir bina, mezar taşı, vb. üzerindeki kitabeler.

Açık bırakılan yerler arasında S nüshasının müellif hattı olduğu ya da Evliyâ Çelebi tarafından bir yazıcıya dikte edildiği tezlerini zayıflatan nitelikte olanlar da vardır. Örneğin, Evliya'nın hayatında birer dönüm noktası olan ve **Seyahatnâme**'de birçok yerde anılan olaylar anlatılırken de kimi yerde açıklara rastlanıyor. Saraya alınması, yakını ve koruyucusu Melek Ahmed Paşa'nın sadrazam olması ve azledilmesi olaylarının anlatıldığı 97a ve 79b-80a'da tarihler açık bırakılmıştır (tipik örnek) : "**Sene** (açık), **mah-ı** (açık) (açık) **günü Efendimiz Melek Ahmet Paşa sadrazam oldu**". Evliya'nın - elimizdeki bu nüshayı kendi yazıyor ya da bir yazıcıya dikte ediyor olsaydı - bu tarihleri hatırlayamadığını düşünmek zordur. Aynı şekilde, Abaza olan Melek Ahmed Paşa'nın Kafkasya'daki aşiretinin adı da açık bırakılmıştır (79b, 3). Oysa bu aşiretin adını allede herkes bilmese bile Evliya gibi bir adamın bunu bilmemesi aklı yakın değildir.

Bu boş bırakılan yerler bizi S nüshası üzerinde yeniden düşünmeğe sevk ediyor. Öyle anlaşıyor ki eldekilerin en eskisi ve en güvenilir olduğunda şüphe olmayan bu

nüsha da, son biçimini almamış olan daha önceki bir yazmaya (müellif hattı?) dayanmaktadır. Başka kaynaklardan, resmi kayıtlardan ve kendi notlarından doldurulacak olan açıklar o ilk müsveddeden S'ye bir yazıcı tarafından aynen aktarılmış olmalıdır. Açıkların niteliğini birkaç örnekle belirtelim :

1. (Kâğıthane) : "İkt yüz bağı İremli hane-i müslümandur. (açık) dayesi (açık) Hatun'un bir camii var. Kible kapusu üzerinde tarihi (tarih beyti için bir satır boş) (146a, 2-4).

2. "Eba Eyyub-ı Ensari Sancakdar-ı Resul olup Âl-i Emevi'den (açık) asrında İslambol muhasarasında İshalden şehid olup yine Eyyub'da medfundur" (155b, 16-17).

3. (IV. Murat devri ulemasından Bahşi Efendiden söz ederken) : "İsparta şehridendir. Hakkında (açık) zade, hicivgüne, Etrâk lehçesi ile 'Deli Bahşi gadı oluyor' deyü bir muhammes etmişdür" (112a).

4. "Bir balık eminine mensup 14 esnafdur. Cümle (açık) dükkândur ve cümle (açık) neferatdur" (175a, çıkma).

5. "Saz Macarı kalesi altına meksettiğimiz sene (açık) tarihinin (açık) günü idi. Köprülü Mehmed Paşa'nın fevti ve oğlu Fazıl Ahmed Paşa'nun Vezir-i a'zam olduğu Kapucular Kethüdası (açık) Ağa ile haber gelüp..." (86a, 13-15).

6. Üsküdar hamamları bahsinde "cümle (açık) hamamdur" diyerek sayı yeri boş bırakılmış, birkaç hamam sayıldıktan sonra kalanlar için dört satır açık bırakılmıştır (143a).

7. (Çengelli Köy = Çengelköy) : "Üç bin altmış aded evlerdür ve (açık) (açık) camii var. Evvelâ çarsu içre (dört satır boş)". Yani Çengelköy'deki camilerin sayısı, adları, sonradan sorulup ya da kayıtlara bakılıp, doldurulmak üzere açık bırakılmıştır. (140b).

7. Basma nüshanın durumu :

Seyahatname'nin ilk altı cildi İkdâm gazetesini yayıncısı Ahmed Cevdet tarafından Necip Âsım'ın gözetiminde Pertev Paşa (P) nüshası esas alınarak basılmıştır. Altıncı cildin basımına Macar Bilimler Akademisi de yardım etmiş ve bu basımı Dr. Caracson denetlemiştir (Cilt 1, 2, 3, 4, İstanbul 1314/1896; cilt 5, 1315/1897; cilt 6, 1318/1900). Yedinci ve sekizinci ciltler Türk Tarih Encümeni'nce, Kılıslı Rifat'ın gözetiminde, Beşir Ağa (Q) nüshası esas alınıp öbür nüshalarla karşılaştırılarak bastırılmıştır (İstanbul, 1928). Dokuzuncu ve onuncu ciltler ise Maarif Vekâleti'nce, yine Q nüshası esas alınarak yeni harflerle bastırılmıştır (1935 ve 1938).

Yazma ile basma nüshalar arasındaki farklar :

Seyahatname'nin yazma nüshaları ile basma (özellikle ilk altı cilt) arasında önemli farklar vardır. Araştırmacıların çoğu bunlara işaret etmiştir (özellikle Baysun, Duda, Kreutel, Eren, Özön). Bu farklar şöyle özetlenebilir :

1. Metnin asındaki imlâ yenileştirilmiştir.
2. Kımi cümleler kısaltılmış, arada bütün bir parça özet olarak verilmiştir.
3. Okunamayan kelimeler yerine başka kelimeler yakıştırılmıştır.

4. Yazmada açık bırakılan yerlerin kimisi basmada gösterilmemiştir.

5. Dil ve üslûp az çok değiştirilmiş, çok yerde yenileştirilmiştir.

6. Kimi kelime, cümle ya da parçalar, sansürce sakıncalı görülerek, çıkarılmıştır.

Bu konuda yazılmış olanları burada yinelemenin gereği yok. Yalnız dil ve üslûp üzerinde daha söylenecek şeyler vardır (Dil ve üslûp bahsine bk.).

Öteki noktalar üzerinde ise tiplik iki örnekle yetinelim :

815b'de Köprülü Mehmed Paşa ile oğlu Fazıl Mustafa Paşa'nın yaşam öyküleri anlatılırken paragraflar karışmış, Köprülü Mehmed Paşa'ya alt bölüm bitmeden araya oğlu hakkındaki cümleler konmuş. Bu durum yazmada bir çıkma ile değil metin içine konan çizgilerle gösterilmiş. Basmada bu durum düzeltilmişse de yazmadaki (Fazıl Ahmed Paşa,) "babası gibi hunhar olmayup âdil ve gazi ve fâzıl ve mücahid vb..." cümlesinden basma nüshada "hunhar olmayup" sözcükleri çıkarılarak doğrudan doğruya : "babası gibi âdil ve gazi ve fâzıl ve mücahid...vb." denmiş ve anlam tersine çevrilmiştir.

Yazma ve basma nüshalar arasındaki farkların çoğunu bir araya toplaması bakımından ilginç olan şu parçayı karşılaştıralım : S nüshası, Cilt 1, 193b, 35-194, 1-16 :

"... anıñcün Ahi Evran derler. Bادهu Kayseriyye'den hicret edüp hâlâ Anadolu'da bizim Kaya Sultan hassı Denizli şehrinün bağları arasında bir astane-i azimde medfundur. Anıñcün Rûm tabbağları (debbağları) 'pirimiz Ahi Evrandur' derler. Amma sahihi Hazret huzurunda pir olan Zeyd-i Hindidir. Amma bu tabbağlar bahadır ve zorba kavim olmağille cümle (açık) aded esnaf bunlara bakarlar. Her kankı zamanda olsa elbette serçeşmelerine Ahi Baba derler. Merhum Melek Ahmed Paşa Efendimizin sene 1006 tarihinde vezaretten azline bunlar sebep olmuştur. Hakka ki zorba esnafı bi-insaf durlar. Bunların cümlesi bir yere cem'olsa Padışahları hal'edüp cülusa kaadirdürler. Bunlar bu ordu alayına cem'olub nice bin zeberdest pa-bürehne tabbağ teknesinde kirdmandan çıkmış, eli ayağı löklerden kırmızı kırmızı ve kliminin sahtıyan mazısından kolları ve tırnakları ve parmakları siyah siyah olmuş sine-çâk kârları şer'ile pâk Kelâm-ı İzzet cildleri olacak nice bin rengâreng sahtıyandan hırkalar ve feracerler ve muvahhidiler ve şebkülâhlar ve meşinden hil'at-i fâhireler ve meşin destarlar ve sahtıyandan güzler ve topuzlar ile 'aş a aş a' deyü feryad ederek ubur ederler. Bir fırkaları dahi arabalar üzre tekneler içre keçi derilerin kirdman edüp püşti pa urarak 'Ya Hayy' ismiyle ubur ederler. Bir zümresi : 'Pâk ederiz, pâkleriz, pâk ederiz' deyü geçüp giderler. Ve bir tayifenün bir iftiharları oldur kim bir yeşil sırık üzre bir eski deriden bayrakları vardır. Ta Dahhâk-ı Mari'yl katleden Gâve-i Ahenger'in önündeki sahtıyan şeddîr kim anı bayrak edüp Dahhâk üzre gulüvv edüp Dahhâk-ı katletti. 'Ol meşin bayrak budur' deyü iftihar edinürler. Amma gaayet hıfz edüp alay-ı azim ile güzêşt ederler".

Basma nüsha, Cilt 1, s. 595, 9-19 :

"Bunun üzerine bu zat-ı kerim üs-sıfata Hacı Evran derler. Sonra Kayseriyye'den hicret eylemiştir. Anadolu'da bizim Kaya Sultan'ın hassı olan Denizli şehrinde bağlar arasında bir astane-i azimde medfundur. Anıñcün Rûm debbağları 'pirimiz Ahi Evrandur' derler. Amma sahihi Hazret huzurunda pir olan Zeyd-i Hindidir. Bunlar da dükkânların havaî, asmanî, gül şeftalu, kırmızı, sarı, nefti renk sahtıyanlar ile tezyin edüp geçerler. Bunların bir iftihar edecek şeyleri vardır. O da yeşil bir sırık üzere bir eski de-

riden bayraklarıdır. Bu eski deri Gâve-i Ahenger'in önündeki sahtıyan şeddirdir ki anı bayrak edüp Dahhâka karşı gelmiş idi bu bayrak odur diye gaayet iftihar ederler. İşbu bayrak da ellerinde bulunur. Amma hıfzına fevkalgaaye dikkat ederler".

8. Seyahatname'nin yeni harflerle basımları

Yeni harflerle yapılan basımlar, genellikle, ilk basımdan yapılan seçmelerden oluşur. Yalnız M. N. Özön, basma nüsha ile bir yazmayı karşılaştırıp sansürce birinci ciltten çıkarılan parçalardan bir bölümünü eserinin üçüncü cildinde vermiştir. Seçmelerin **Gördüklerim** adı ile yapılan yeni baskısında ise Manisa İl Kitaplığındaki yazmayı izlemiş, metni aynen vererek parantez içinde açıklamalar eklemiştir. Zuhuri Danişman **Seyahatname'nin** tamamını yeni harflere çevirerek yayınlamıştır. O da önsözünde bir yazmayı esas aldığını söylüyorsa da ilk ciltlerden sonra daha çok basmanın izlendiği görülüyor. Yeni harfli baskıların durumu toplu olarak şöyledir:

Reşat Ekrem Koçu, **Evlîya Çelebi Seyahatnamesi** (Seçmeler), 5 cilt, İstanbul, 1943-1951.

Mustafa Nihat Özön, **Evlîya Çelebi, Seyahatname, Onyedinci asır hayatından Levhalar**, 3 cilt, İstanbul, 1944-45.

Aynı Yazar, **Gördüklerim** (Evlîya Çelebi Seyahatnamesi) I, İstanbul, 1976.

Mehmet Aksoy ve Server İskit, **Evlîya Çelebi Seyahatnamesinden en güzel parçalar**, İstanbul, 1962.

Nihal Atsız, **Evlîya Çelebi'den Seçmeler**, 2 cilt, İstanbul, 1962.

Zuhuri Danişman, **Evlîya Çelebi Seyahatnamesi**, 15 cilt, İstanbul, 1970-76.

9. Evlîya Çelebi'nin Dili ve Üslubu.

Eski Türk nesrinin birbirine paralel üç kolda geliştiğini biliyoruz.

1) Konuşma diline dayalı sade üslup, 2) süslü nesir (inşa), 3) süslü nesirden az ya da çok oranda öğeler almakla birlikte, temelde, konuşma diline dayalı orta üslup.

Evlîya Çelebi üzerinde fikir yürütmüş olanlar **Seyahatname'nin** halk diliyle ve sade bir üslupla yazıldığı üzerinde birleşirler. Genellikle **eserin basma nüshasına dayanan** ve gerçeğe pek uymayan bu görüş oldukça yaygındır. Basma nüshanın dili ve üslubunun yer yer yenileştirilmiş olduğunu yukarıda gördük. Bu durumda bile basma nüshaya halk dili ile yazılmış demek güçtür. Bunun üzerinde durmak gereksiz olduğu için biz yazmayı ele alalım.

Konuşma diline dayalı sade üslup ile yazılan eserlerin ayırdedici niteliği doğal, yalın, süssüz olmalarıdır. Aşağıdaki kısa örneklerden görüleceği gibi, bu tür nesirde 'okumuşların dili'nden ya da "inşa" geleneğinden gelen kelime ve kalıpların sayısı çok sınırlıdır:

1. Kalkdı bu şehirden gitdi. Zaman ile Mekke şehrine vardı. Mekkeyi tavaf ederken Şeyh gördi kim bir yğit, benzi sararmış, saç sakalı karışmış, teni gayet incelmış, arık olmuş, gözleri çukura düşmüş, bir değnecük eline almış, Kâbenün divarına yapışmış, Kâbeyi tavaf eder yap yap, arkasına bir keçe pasesi giymiş, bitlerün hiri girer biri çıkar. Bağrunı bitler delik deşik eylemiş. Çünkü bakdı, Şeyhi gördi. Geldi.

Şeyhün ayağına düştü, ağladı. (Eşrefoğlu, Müzekki n-Nüfûs, F. İz, Eski Türk Edebiyatında Nesir, İstanbul, 1964, 77).

2. Depegöz Oğuzdan çıktı, bir yüce dağa vardı, yol kesdi, adam aldı, büyük harâmı oldu. Üzerine birkaç adam gönderdiler. Oh atdılar batmadı, kılıç urdılar kesmedi, sünüyle sançdılar ilmedi. Çoban çoluk kalmadı hep yedî. Bir ağacı yerinden kopardı. Atup elli altmış adam helâk eyledi (Dede Korkut, aynı eser, 486).

3. Süleyman Şah Gazî hayli bahadurluk etdi. Gine Türkistana azmetdi. Vilâyet-i Halebe çıktı. Andan Ca'ber kalesine vardı. Diledi kim Fırat ırmağını oradan geçse. Atını suya depdi. Öni yarmış, at sürçdi. Süleyman Şah suya düşdi. Ecel mukadder imiş, Allahun rahmetine kavuşdı. Çıkardılar, Ca'ber kalesinün önünde defnetdiler (Aşıkpaşazade, Tevârih-i Âl-i 'Osmân, a.e., 592).

Şimdi bu parçaları Seyahatname'den aktaracağımız parçalarla karşılaştıralım. Evliya'nın üslûbu hakkında hüküm verirken Seyahatname'deki özgün parçalar ile alıntıları ayırt etmek gerekir. Sözeliliği yazarımızın birçok yerde menakıpnamelerden ve fütüvvetnamelerden yararlandığı açıktır. Evliya bu tür eserlerin sade dilini olduğu gibi almıştır (bk. örneğin : 149a). Öte yandan inşa diline yakın bir üslûpla kaleme alınmış kaynakların etkisi altında ağır bir üslûp kullandığı yerler de vardır (bk. örneğin : 30b). Evliya'nın kendi dilini ve üslûbunu kendi özyaşamı ile ya da gözlem ve anıları ile ilgili bölümlerde bulabiliriz. Bu tür örneklerle göz atalım :

1. "...Kozbekçi Mehmed Ağa ve Silâhdar Melek Ahmed Ağa mahfile çıkup bu hakiri yüzbin cemaat-i kesire içinde başuma zer ender zer bir tac-ı Yusufi giydürüp 'buyrun, sizi saadetli Padişah ister' deyü elümden yapışup mahfil-i Padişahlıye varup Gaazi Murad Han'ın cemal-i ba-kemalin müşahede edüp huzuruna varunca zemin bus edüp ba'desselâm velkelâm vafir tebessüm edüp 'Kaç saatte hatm-i şerif edebilürsin?' dediler. 'Padişahım! sür'at etsem yedî saatte ederim. Amma lahn-ı hafî ve lahn-ı celi olmasın için ne ifrat ve ne tefrit olmadan sekiz saatte inşaallah teâlâ hatm-i şerif ederim' dedükde buyurdular kim 'İnşallah merhum sald-ı şehid Musa'mun yerine yed-i beyza gibi yed-i tulasını ayan edüp musahibüm olur' buyurduklarında iki avuç altun ihsan ettiler kim cümle altıyüz yirmiüç sikke-i hasene idi. Hakir bu mahalde gerçi zaif ve nahif tifi-ı mürekkeb eşkal idüm, amma sinn(ü) salimiz yirmi seneye balığ gayet necib ve reşid idüm ve adâb-ı meclîsi bilüp nice vüzera ve vukela ve şeyhülislâmlar huzurunda öşri şerif ve nat'î şerif tilâvet edüp musahabet ederdüm. Ba'dehu Murad Han Ayasofya camiinden kalkup fanus-ı me'nuslar ve meş'al-ı fûrûganlar çırağan olup hakir dahl bir ata süvar olup bab-ı serviden Saray-ı Hassa dühul edüp kendüler blzzat Has Odaya girüp hakiri Has Odabaşıya teslim edüp Kilâr-ı Hasda kaftanlı olmak ferman eyleyüp kendiler Harem-i Hassa revane oldular (58b, 36-69a, 13).

2. "...Merhum Murad Han tuvana yiğit olmağıle mezkur fûnunların çoğunu bilüp icra edüp elbette hasmun bir fen ile zahrın yere götürürdi. Ta bu mertebe gürbüz er idi... Bir gün saadetle Harem hamamından taşra Has Odaya arak-alüd olup çıkdukça cümleye selâm verüp 'Şimdi bir hammam faslı eyledüm' dediler. Cümle 'Sihhan ve afiyen' dediler. Hakir eyitdüm : 'Hünkârüm! Pâk olup nur olmuşsınız. Bugün artık yağlanup güleş etmem, zira içeri Haremde salavatsuz güleşüp damarunuz kırılıp kuvvetünüz kalmamışdır. Hattat gibi Melek gibi hasmun vardır' dedüm. 'Ya kuvvetün kalmamış mıdır? Gör imdi!' deyüp bu hakiri hemen kemerümden ukab-var kapup doğancılar pefteresi ve sıbyan fırlağı gibi bu zaifi ser-i saadeti üzre fırafır çevürüp deveran et-

dirürken hakir eyıldüm: 'Bre Hünkârüm! Bu duacun sakın yenme ve koyverüp düşürme!' dedüğümde hemen 'Kendüni pek tut' dedi. 'Be meded Hünkâr hemen Allah duta yohsa iş işden geçdi' deyü feryad edegördüm. Yine hakiri gürz gibi çevirür. 'Bre Hünkârüm dönmeden gönlüm bulandı, kusacağım geldi, edebde..... başunçün o da geldi' deyince gülmeden bi-tab ve bi-mecâl olup bu lâtifeden safa edüp hakire kırk sekiz altun ihsan eyledi" (72a, 6-17).

3. "Bu hakir Evliya-yı bi-riya rahm-i maderden müştak olduğumuzda merhum Sun'ullah Efendi hanemüzde bulunup güşümüza mengüş olmağičün gülbang-i Muhammedi savt-ı a'lâ ile kiraat etmişlerdür... Geysudar Kapani Mehemed Efendi dahi gelüp hakiri kundağumuzla kucağına alup kulağumuzda ezan-ı Muhammedi tilavet etmek Murad edindikte Ya bu oğlanı agâh edüp kulağına kim ezan okudu?' deyü sual edince huzar-ı meclisden, ba'dehu üstadumuz olan, ders-i âm Ahfeş Efendi buyururlar kim 'Ezanı Sun'ullah Efendi okudu' deyince hemen Geysudar Mehemed Efendi eydür. 'Biz dahi ind el-inabe fena fillah ezanun okuyalım' deyüp bir savt-ı hazin ile ezan tilavet edüp dest-i şeriflerinde olan ma'hud teberün yanumuza koyup 'Bu oğlana ihsan eyledüm. Bununla çok gazada bulunup fakr u fakada sahib-i seccade ve sahib-i celâl olsun ve zaman-ı fetalüğunda bir şeyden havf etmeyüp kumda oynayup ayağına çöp batmasun' deyü fatiha-i şerif tilâvet edüp bilâ selâm gilderler. Ve ibtida dehanumuza Kasım Paşa Mevlevihanesi şeyhi Divane Abdi Dede hazretleri mubarek dehanundan nan-pare çıkarpup 'fukara lokmasıyle perveriş bulsun' deyü ibtida ağzumıza anlar bir nan-pare korlar. Ve Yenikapı Mevlevihanesinin Şeyhi Hazret-i Doğani Dede bu hakiri derağuşuna alup havaya atup 'Bu oğlan bu cihanda bizim uçurmamız olsun' deyü buyurmuşlar... Kırk seneye balığ olduğumuzda Geysudar Mehemed Efendi'nin ihsan ettiğü teberi nice sene taşıyup elli bir tarihinde Leh seferine gidüp nehb ü garet mahallinde teberi bir kapu halkasına geçürüp sayir mal-ı ganaimle tama'kârlık ederken küffar-ı hâksar alel-gaffe bizi basup uryanen birer yaldak at ile can halâs edüp bir aylık yolu çapkun alaşalarumuzla yedi günde selâmetle Kırım'a dahil olduk. Amma şeb(ü) ruz 'Ah teberi Geysudar Mehemed Efendi' der idim. Hikmet-i Hüda, sene-i âtiyede yine Leh seferine atlanup lhbaraş vilâyetlerin harab(ü) yebab, halkın hanelerin türab ederek sene-i sabıkda münhedim olup firar ettiğüm işceres nam şehri menhusa varup sabıkda gaaret ettiğüm saraya hakir kadem basdum ve kapusunda bir ok sançup sarayı gaarete şûru' edüp kanun-ı Tatar üzere bir ferd vaz'ı yed etmeyüp cümle mal-ı ganayimi ve yirmi esir ve kırk ağırınak at ve bu kadar bakır ve kalay evanî ve semmur libaçeler ile muğtenem olup bir hücrenün kapusuna vardukda bi-emr-i Hüda sene-i maziye de teberi kapu halkasına koyup firar etdüğümüz dervazede teberi nice kodum ise eylece durur."

Bu parçaları incelediğimiz zaman görürüz ki Evliya'nın dili ve üslûbu konuşma dilinden birçok öğeler almakla birlikte eserinin bütümü orta üslûpta yazılmıştır. Hattâ orta üslûba sokacağımız bir çok eser, örneğin Peçevi (Peçüylü) ve Silâhdar tarihleri, inşa nesrinden birçok klişe kullanmalarına rağmen, genel olarak, konuşma diline çok daha yakındır. Evliya Çelebi'nin dili ve üslûbu ise, konuşma dilinden çok yararlanmış ve birçok halk deyimi kullanmış olduğu halde, orta üslûbun, 'okumuşlar dilinin' ve inşa geleneğinin çok etkisinde kalmış bir çeşididir. *Seyahatname*'nin her cildinde yüzlerce örneğine rastladığımız tamlama ve kalıplar bunun bir kanıtıdır: aftâb-ı alemtâb, tiğ-i ateş-tâb, lâşe-i murdar, serdar-ı ba-vekar, salimîn ve ganimin, etraf-ü eknaf, ferd-i aferide, çirkâb-ı dünya, tu'me-i şimşir, tarfetülayn, kal'a-i üstüvar, küffar-ı duzah-karar, asker-i derya-misal, vb.

Öte yandan Evliya, kurtulamadığı bir alışkanlıkla, sade nesirde normal olarak kullanılan, kendisinin de birçok yerde kullandığı gündelik Türkçe helimeler yerine Arapça ya da Farsçasını yazar. Böylece dinlemek, yazmak, okumak, kurtarmak, başlamak, uyanmak, satmak, geçmek, çıkmak, gülmek, ağlamak vb. gibi Türkçe fiiller **Seyahatname**'de çok yerde İstima' et., tahrir et., kıraat veya tilâvet et., halâs et., mubaşeret ya da âğâz et., bidar ol., bey' ya da fûruht et., ubur et., uruç et., hande et., bükât et., vb. olur. Yarım saate çok kere 'nîm saat' ya da 'nısf saat' der. Süt, bal bile çokluk leben ve asel diye geçer, vafir çoğun, kalil az'ın yerini tutar. Bu örneklerden yüzlercesi sıralanabilir. Ama bu kadarı da, fikir vermek için, yeterlidir.

Buna karşılık Evliya, **İnşanın** ayrılmaz bir ögesi olan seci'i seyrek kullanır.

Aşağıdaki gibi baştanbaşa secil'i parçalar ise çok nadirdir :

(Arnavut Köyü'nden söz ederken) "Teng mahalle vaki olmağıle bağ ve bağçesi azdur amma Rum mahubları mümtazdur ve ekmeği ve peksimeti beyazdır ve yahudileri ehl-i zevk ve ehl-i sazdur; hususa Benli Yahudi saz (ve) tanbur çalmada cümleden mümtazdur ve Rum keferelerinin ekseri kavm-ı Lazdur ve cemaat-i Müslimini gayet azdur" (13a, 32-35).

Ama Evliya'nın baştanbaşa konuşma diliyle yazmaması onun son derece renkli, özgün ve sürükleyici bir üslup geliştirmesine engel olmamıştır. Her şeyi merak eden, gezip gördüğü yerlerdeki her sınıf halkla haşır-neşir olan, her konuya, her olaya büyük bir saflık ve içtenlikle yaklaşan gezginimizin, kolaylıkla doldurduğu sahifelere bütün duygu ve düşüncelerini katıksız bir coşku ile akatarabilmesi, onun üslûbuna çok değişik bir hava vermiştir.

Evliya Çelebi'nin söz hazinesi olağanüstü bir zenginliktedir. Bu bakımdan Türk edebiyatında onunla boy ölçülebilecek bir yazar göstermek güçtür. Hemen her meslek ve sanata ait, bugün başka kaynaklardan kolaylıkla sağlanamayan, binlerce teknik terim dışında, gezdiği yerlerden derlenmiş çok sayıda halk deyimleri ve folklor malzemesi bu hazinenin sadece göze çarpan bir bölümünü oluşturur. Onyedinci yüzyıl Osmanlı hayatı için tükenmez bir kaymak niteliğinde olan **Seyahatname**'de sarayı, ordusu, çarşısı ve bütün anıtları ile Başkent'in, uçsuz bucaksız İmparatorluğun, komşu ülkelerin, toplum katlarından her birinin, yüzlerce devlet ve idare adamı, bilgin, şair, ermiş, oyuncu vb. nin, sayısız meslek ve sanat mensubunun gözelici panoraması, çok değişik, canlı, sürükleyici, zaman zaman şaşırtıcı bir anlatıyla göz önüne serilir. Ayrıca başka kaynaklarda kolay kolay rastlanmayacak türden öykü ve gözlemlerle de **Seyahatname**'de sık sık karşılaşılır (bk. örneğin 132b).

Bütün bu özellikler Evliya Çelebi'yi yalnız çağının değil bütün Türk edebiyatının en önde gelen nesir ustaları arasında saymaya yeter.

SEÇME KAYNAKLAR

Joseph von Hammer'in Evliya Çelebi'yi bilim dünyasına tanıttasından (Bibl. 1, 2, 3) sonra, yazarımız ve eseri üzerine, türlü dillerde, yüzlerce makale, monografi ve tez yazılmıştır. Bu incelemelerin çoğu, **Seyahatname**'nin sınırlı bir bölümündeki belirli bir konu üzerinde toplanmış bir coğrafya,

tarih, epigrafi, dilbilgisi, folklor vb. sorununu aydınlatmak için yazılmıştır. Bu tür incelemelerin önemlilerinden çoğunu Baysun (Refe. 7), Mordtmann-Duda (Refe. 12) ve Pearson (Index Islamicus ve ekleri) vermişlerdir.

Ben burada Evliya Çelebi araştırmalarında *Seyahatname*'yi bir bütün olarak ele alıp buluşlarıyla çıktırı açan ya da yeni görüş ve yorumlar getiren, bu konudaki genel bilgimizi zenginleştiren sayılı incelemelerle, İstanbul Üniversitesinde yapıлып yayınlanmamış tezlerin bir bölümünü sıralamakla yetineceğim.

- 1 Joseph von Hammer-Purgstall, *Staatsverfassung und Staatsverwaltung des osmanischen Reiches*, I, Viyana, 1815, 455-70.
- 2 a.y., *Narrative of Travels in Europe, Asia and Africa by Evliya Efendi*, Londra, 1834-50.
- 3 a.y., *Geschichte des osmanischen Reiches*, III, Peşte, 1840 (Kaynaklar arasında türlü yerde).
- 4 Türk Tarih Encümeni, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, Cilt VII, İstanbul, 1928, Mukaddime.
- 5 Franz Taeschner, *Die neue Stambuler Ausgabe von Evliya Tschelebis Reisewerk*, Der Islam, XVIII (1929), 299-310.
- 6 Mustafa Nihat Özön, *Evliya Çelebi, Seyahatname*, 3 cilt, İstanbul, 1944-45 (I. ciltte yaşam öyküsü, 3. ciltte sansürce çıkarılan parçalardan örnekler).
- 7 M. Cavid Baysun, *Evliya Çelebi*, İslâm Ansiklopedisi IV (1948), 400-412.
- 8 R. F. Kreutel, *Evliya Celebis Bericht über die türkische Grossbotschaft des Jahres 1665 in Wien*, WZKM, LI (1948-52), 188-242.
- 9 R. F. Kreutel, *Im Reiche des goldenen Apfels*, Graz, 1957.
- 10 M. Cavid Baysun, *Evliya Çelebi'ye ait notlar*, Türkiyat Mecmuası XII (1955), 257-64.
- 11 Meşküre Eren, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi Birinci cildinin kaynakları üzerinde bir araştırma*, İstanbul, 1960.
- 12 J. H. Mordtmann-H. W. Duda, *Evliya Celebi*, EI2, II (1965), 717-20.
- 13 Alessio Bombaci, *La Letteratura turca*, Milano, 1969, 399-407.
- 14 R. F. Kreutel, *Neues zur Evliya Çelebi-Forschung*, Der Islam XLVIII (1971), 269-79.
- 15 Pierre A. MacKay, *The Manuscripts of the Seyahatname of Evliya Çelebi, Part I: The Archetype*, Der Islam, LII (1975), 278-98.
- 16 Karl Teply, *Evliya Çelebi in Wien*, Der Islam, LII/1 (1975), 125-31.
- 17 Pierre A. MacKay, *The Content and Composition of the Seyahatname of Evliya Çelebi* (1976'da Hamburg'da EOPO Kongresinde okunan bildirisi).

Evliya Çelebi ve *Seyahatname*'si üzerine İstanbul Üniversitesinde yapılmış basılmamış tezlerden en önemlileri :

- 1 Afife Erşen, *Evliya Çelebi'de XVII. Asır İstanbulunun içtimai hayatına bir bakış*, 1945, Tez No. 1015.
- 2 Orhan Durusoy, *Evliya Çelebi Seyahatnamesine göre Bugünkü Türkiye'nin XVII. asırda idari ve iktisadi coğrafyası*, 1946, Tez No. 1337.
- 3 Rauf Tunçay, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi indeksi*, 1947, Tez No. 1539.
- 4 Ayla Turgut, *Evliya Çelebi'ye göre Marmara bölgesi* (bütün ciltler taranarak düzenlenen bir indeks eklenmiştir), 1960, Tez No. 2870.
Tezlerin bazıları ayrı ciltlerin indeksinden oluşmaktadır. Bunların en iyisi :
- 5 Ayfer Güçlü, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi, IV. Cildin İndeksi*, 1947, Tez No. 1473.

EVLIYA ÇELEBİ AND HIS SEYAHATNAME

ABSTRACT

In the Islamic world, travel literature began and developed with geographical literature. In Turkish literature the relevant works of Mehmed Aşık, Piri Re'is, Kâtib Çelebi and Seydi Ali Re'is are all mentioned in the sources.

As to the name of Evliya Çelebi, we do not come across it in any Turkish source, either in his own epoch, or in the 18th century, or later up to the Tanzimat period. The sources are also silent about the ten volume *Seyahat-nâme*.

The life of Evliya Çelebi had to be reconstructed from data given in various parts of his work. Educated in a medrese and the Imperial Palace, he travelled, between 1640 and 1675 in all parts of the Empire and the neighbouring countries.

The historian Joseph von Hammer introduced Evliya Çelebi to international scholarship during the first half of the 19th century. Since then scores of scholars contributed to Evliya Çelebi studies. The names of Kilisli Rif'at, Fr. Taeschner, Cavid Baysun and M. Eren stand out.

More recently outstanding research on *Seyahat-nâme* MSS has been carried out by R.F. Kreutel and Pierre A. MacKay who have established the most reliable copy of the work. Kreutel claims the copy S (Topkapı Sarayı, Bağdat köşkü) to be definitely an autograph of Evliya Çelebi, his main argument being the similarity of calligraphic characteristics observed in the MS and in the three graffiti of Evliya.

I think that these arguments are insufficient to prove that S is an autograph. First, the examples of the murals are based on less than a dozen words (we cannot take into account the *ta'lik* writing because of fundamental difference of ductus). Besides, a comparison between mural writings and writings on paper cannot possibly give a conclusive result because of the difference of technique. On the other hand, a dominant characteristic of the copyist of S, seen throughout the entire text is the way of writing the letter *râ* in the form of a straight oblique line (/), which does not appear in the murals. Also, it is difficult to admit that a man like Evliya Çelebi, with seven years medrese training and several years private tuition in the Palace, is capable of committing the type of spelling errors we see in S.

MacKay proved, using mainly external evidence, that Evliya wrote his work in Egypt, towards the end of his life. The internal evidence found in S confirms this argument. On the other hand the same internal evidence also shows that an original draft must have existed from which the S was copied and further S itself was not a final draft ("When we have corrected and copied this draft of ours, we shall write the workshops... in their proper places").

There are one or two marginal notes on most pages of S. Kreutel thinks that these corrections and additions are in Evliya Çelebi's own hand like the text itself. According to MacKay who sees two distinct hands in the MS, the text was written by a copyist under Evliya's dictation or supervision. But the marginal notes have been added by Evliya himself.

I think the text and the marginal notes (some of which are very detailed) are by the same hand, because :

1. The characteristics of the calligraphy in both are identical (particularly the typical **ra** (/).

2. Apparent difference of calligraphy is due to the use of a sharper reed-pen in some places (both in the text and in marginal notes; see the Turkish section).

3. The same type of misspellings occur in both.

4. A distinctly different hand appears only in three places in the marginal notes in the whole volume.